

KORUNMASI GEREKEN BİR YERLEŞİM SADAK KÖYÜ: SATALA ANTİK KENTİ

ÇİĞDEM BELGİN DİKMEN* -FERRUH TORUK**

ÖZ

Bu çalışmada Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı Sadak Köyü Satala antik yerleşiminin coğrafi ve tarihsel süreç içinde Kalkolitik dönemden günümüze fiziksel dokusunun oluşum ve değişim sürecine yer verilmiştir. Çalışma günümüzde Sadak Köyü içinde yer alan yüzey araştırmaları, kazı çalışmaları ve III. derece arkeolojik sit alanı olarak belirlenen Satala yerleşiminde tescillenen ve yerinde yapılan araştırmalarla tarafımızdan tescile değer görülen anıtların sınıflandırılarak incelenmesini, Satala yerleşimi örneğinden hareketle sit alanlarının ve bu alanlar içinde yer alan anıtların korunması için öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Makale ile Sadak Köyü Satala Antik yerleşiminde yapılan yüzey araştırmalarına ve daha önce gerçekleştirilen envanter çalışmalarına ilaveler yapılmış, Sadak Köyü ve Satala antik yerleşiminin bilinçli bir koruma anlayışı çerçevesinde korunması vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sadak Köyü, Satala Antik kenti, Satala Kalesi, Su Kemeri, Kelkit

ABSTRACT

A PLACEMENT WHICH MUST BE PROTECTED SADAK VILLAGE: SATALA ANTIQUE CITY

In this study, topographical and geographical location of Satala antique Settlement in Sadak Village is briefly described and beginning from Calcholithic period to the present day development process of the physical structure is explained. This work aims, surface surveys, excavations and examine classified registered monuments and monuments that registered by us in III. degree archaeological site Satala settlement. The second aim of this work, improve recommendations for protected areas starting from Satala settlement and monuments located in these settlements. This article conducted addition to the surveys which completed before and made emphasised to protect within the framework of a conscious conservation in Sadak Village Satala Antique City.

Keywords: Sadak Village, Satala Antique City, Satala Castle, Aqeduct, Kelkit

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi/Yozgat, E-posta: cbelgin.dikmen@gmail.com

** Öğr. Gör., Bozok Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi/Yozgat. E-posta: ferruhtoruk@yahoo.com

Giriş

Bu çalışmada günümüzde Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı Sadak Köyü'nde yer alan Satala antik yerleşiminin coğrafi, demografik ve ekonomik yapısı ile tarihsel süreç içinde Kalkolitik dönemden günümüze mekânsal dokusunun oluşum ve değişim sürecine yer verilmiştir. Satala yerleşimi Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun (KT-VKKB) 05.04.1988 gün, 8 sayılı kararı ile III. derece arkeolojik sit alanı olarak belirlenmiş, yerleşimde yer alan ve anıt değeri taşıyan eserler Trabzon KTVKKB'nun 01.06.2006 gün, 701 sayılı kararı ile tescillenmiştir. Çalışma Satala yerleşimi örneğinden hareketle arkeolojik sit alanlarının ve bu alanlar içinde yer alan tarihi anıtların korunması için öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda Satala yerleşimine ilişkin yüzey araştırmaları, kazı çalışmalarından edinilen bilgiler, Trabzon KTVKKB tarafından tescillenen ve yerinde yapılan araştırmalar ile tarafımızdan tescile değer görülen anıtlar sınıflandırılarak incelenmiş ve korunmalarına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

1. Sadak Köyü-Satala Yerleşimi

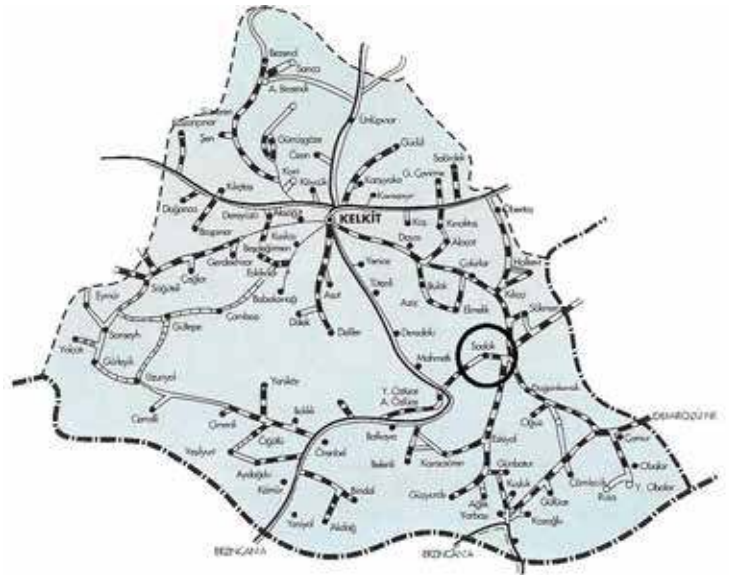
1.1. Coğrafi, Demografik ve Ekonomik Yapı

Satala yerleşimi Gümüşhane şehir merkezine ortalama 88 km. uzaklıkta ve Kelkit ilçe merkezinin 17 km. güneydoğusunda yer alan Sadak Köyü sınırları içinde kalmaktadır (Fotoğraf 1), (Şekil 1) (Doğanay 2001: 4). 1840 yılında kaza merkezi olan Kelkit'in 1887 yılında Gümüşhane Sancağı'na bağlanmasıyla Sadak Köyü de Kelkit'e bağlı bir köy durumuna gelmiştir (Anonim 1982: 3215). Yeşilirmak'ın en büyük kolu olan ve yerleşimin çevresinde genişleyen Kelkit (Lykos) Çayı ile bu çayın Sadak Köyü'nden geçen ve Sadak Baraj Gölü'ne yönlendirilen kollarından biri olan Sadak Deresi yerleşimdeki tarım alanlarını beslemektedir (Doğanay 2001: 2-3; Çiğdem 2002: 13, 16). 1.210 m. rakımlı dağlar ve platolardan oluşan iki farklı coğrafi yapının oluşturduğu eşiklerle çevrili yerleşimin birbirine paralel dağ sıraları

Fotoğraf 1: Sadak Köyü, 2012
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

ve akarsu vadileri ile oluşmuş bir topoğrafyaya sahip olduğu söylenebilir (Gattinger 1962; Özer 1991: 314; Dayan 1991: 260-264; Doğanay 2001: 4, Tuncel 1996: 273). Doğu Anadolu fay hattının uzantısı üzerinde ve birinci derecede deprem bölgesi içinde yer alan Kelkit ve Sadak Köyü 1992 Erzincan depreminde zarar görmüştür (Tabban 1980: 158).

Şekil 1: Sadak Köyü (Kelkit Belediyesi Arşivi)

Bryer ve Winfield, 1985 yılında bölgede yaptıkları yüzey araştırmalarında (Bryer and Winfield 1985: 13-14), Kelkit Çayı'nın kollarından Dayası Deresi'nin kuzeyi ve Kelkit şehir merkezinin güneyini Satala'nın bulunduğu alan olarak tanımlamakta ve Satala'nın çevresinde yer alan yerleşimlerden su ve yiyecek açısından daha iyi konumda olduğunu ifade etmektedir.

1870 tarihli Trabzon Salnamesi'nde Kelkit'e bağlı 95 köyden biri olan Sadak'ın bu yıllardaki nüfusu bilinmemektedir. 1997 yılında nüfusu 1.467 olan yerleşimin yıllar içinde engellenemeyen şekilde göç verdiği, 2000 yılında 1150 olan nüfusun 2012 yılında 446'ya düştüğü görülmektedir (<http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=247656>). Satala adını taşıyan antik yerleşim üzerine 1940'lı yıllarda kurulan ve günümüzde cami, ilkokul, sağlık ocağı ve PTT şubesi ile 120 hanelik Sadak Köyü'nün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır (Anonim 1904: 119; Anonim 1982: 3219; Anonim 1997: 11).

1.2.Tarihsel Süreçte Sadak Köyü ve Satala Yerleşimi

Tarihsel süreçte Kapadokya bölgesini Karadeniz'e bağlayan geçiş yolları üzerinde yer alan Satala yerleşimi sırasıyla Hitit (Adontz 1946: 2; Kırzioğlu 1991: 69-70; Akagün 1991: 26), Asur, Pontus (Akagün 1991: 44), Urartu (Akagün 1980: 2-3; Bryer ve Winfield 1985: 300; Çiğdem 2008: 27), (Çiğdem ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmaları da bu bilgileri desteklemektedir), Pers-Sasani, Makedonya, Roma ve Bizans dönemlerinde önemli bir merkez konumundadır.

Bölgede ilk yerleşimin Kalkolitik döneme tarihlendiği düşünülmektedir (Mitfort 1974a: 242; Sagona and Sagona 2004: 161, 237, 238; Akagün; 1980:1; Lightfoot 1990: 304). Ancak eski Tunç ve Demir çağlarına ait keramik parçaları dışında bu döneme ait bir mimari eserin bulunmaması bu olasılığı zayıflatmaktadır. Satala'nın bir Hitit kenti olabileceği ve Sadak Köyü'nün üzerinde kurulduğu yaklaşımdan hareketle bölgede bilinen ilk yerleşimin Hititlerle başladığı ifade edilmektedir (Adontz 1946: 26; Akagün: 1980: 1).

Satala'nın batı Gümüşhane ve çevresinde egemen olan (Belli 1982: 141-146) Urartu uygarlığı döneminde de kullanıldığı bilinmektedir. Bölgede daha sonra egemen olduğu ileri sürülen Med, Pers-Sasani uygarlıklarına ait izlere ise henüz rastlanmamıştır (Tuğlacı 1985:

139-140; Akagün 1980: 74; Akagün 1991: 143, Çiğdem 2008: 76; Yurttaş 2008: 186), (Çiğdem ve ekibi tarafından yapılan yüzey araştırmaları da bu bilgileri desteklemektedir). M.Ö. 331 yılında Sadak Köyü de dâhil Kelkit ve çevresi Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir (Tuncel 1985: 273; Çiğdem 2002: 46-51; Lightfoot 1998: 302). M.S. 54-68 yılları arasında Satala ve çevresinin Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en önemli askeri karakol (ordugâh-castra stativalar) ve ikmal üssü olarak kullanılmak üzere stratejik olarak kurulduğu (Mitfort 1974: 161, Çiğdem vd. 2004: 167-168) anlaşılmaktadır (Lightfoot 1990: 299; Çiğdem vd. 2006: 58; Çiğdem 2008: 76).

M.S. 1. yüzyılda Sadak Köyü'nden tali doğu yolları kullanılarak Melitene'ye (Malatya) (Akagün 1980: 74) ve oradan da Samosata (Samsat) ve Suriye'ye ulaşıldığı bilinmektedir (Honigman 1970: 5; Lightfoot 1990: 299; Çiğdem 2002: 23-25; Çiğdem vd. 2008: 76). Ramsey Satala'nın antik dönemdeki ulaşım ağını Satala'dan gelip Arauraka'dan (Arapgir yakınları) Melitene'ye ve Fırat'ı takiben Suriye vilayetinden Samosata'ya (Samsat) giden bu yollar ile tanımlamaktadır (Ramsey 1960: 56). Bundan başka Trabzon Zigana üzerinden Satala'ya uzanan bir Roma yolu ile (Crow and Bryer 1997: 287-288), yerleşimin batısında Nicopolis (Yeşilyayla) üzerinden Anadolu'nun batısına uzanan bir başka yolun varlığı da vurgulanmaktadır (Bryer and Winfield 1985: 8, 12).

Kaynaklarda Anadolu'nun doğusunda Roma dönemi mil taşlarının bulunduğu bölgeler arasında Satala antik kentinden söz edilmekte (French 1988: 145; Mitfort 1998: 265) ve Satala Kalesi'nin konumunun Roma askeri dehasının önemli bir kanıtı olduğu ifade edilmektedir. Bu dönemde yerleşimin kuzeyde Satala-Refahiye hattı ve güneyde Erzincan-Fırat Vadisi aracılığı ile doğudan Anadolu'ya uzanan güzergâhı kontrol ettiği (Bryer and Winfield 1985: 33) ve M.S. 502 yılında Sasani'lerle yaşanan savaşta önemli bir rol üstlendiği bilinmektedir (Procopius 1914: 2-5).

Trabzon-Samsat (Samosata-Adıyaman) askeri yolunun ulaştığı çok önemli bir kav-

şak noktası olan Satala (Şekil 2) (Çiğdem vd. 2007: 502) M.S. 1.yüzyıldan itibaren önemini korumuştur. Su sorununun olmaması (Mitfort 1974: 165), Spikor Geçiti aracılığıyla verimli topraklara sahip Acilisene'den (Erzincan ve Dersim bölgesi) sebze-meyve temin edilmesi, konum avantajıyla Fırat ve Acamsis'in (Çoruh) yüksek vadilerinde yer alan Eriza (Erzincan) bölgesinin de kontrol ve gözetlenmesine olanak tanınması (Yorke 1896: 462; Çiğdem vd. 2005: 286) ve Kelkit Çayı'nın doğal bir engel oluşturması (Strabon 1993: 21; Yücel 2003: 18) Satala ve çevresinin avantajlı görülerek tercih edilmesine neden olmuştur.

Roma imparatoru Traianus'un (M.S. 98-117) Kafkas ve Euxin (Karadeniz) prenslerinin davetini kabul ederek Ermenistan'a düzenlediği seferde Satala'da konaklaması (Adontz 1970: 62; İplikçioğlu 1997: 64; Tozlu 1991: 101-112; Yücel 2003: 13-18; Strabon 1993: 28) ve bu olayın Traianus sonrasında da uzun yıllar ha-

Şekil 2: Satala Antik Kenti
(Gümüşhane İl Halk Kütüphanesi Arşivi)

ırlanıyor olması Satala'da M.S. 5. yüzyıla kadar inşa edilen karakolları açıklamaktadır (Cumont and Cumont 1906: 345; Akagün 1980: 74-75; Lightfoot 1998: 277). Bu dönemde din işleri bir Hıristiyan komite ve kilisesi Nikaia (İznik) konsiline dâhil bir rahip tarafından yönetilen Satala çevresinde bulunarak M.S. 6. yüzyıla tarihlenen kalıntılar, yerleşimin uzun yıllar önemini koruduğunu göstermektedir.

Bizans İmparatorluğu döneminde (M.S. 635) Sasani devletine karşı açılan savaşlar ne-

deniyle Sadak Köyü ve Kelkit M.S. 7. yüzyılın sonuna kadar Bizans-Sasani savaşlarına sahne olmuştur (Honigman 1970: 50-51; Anonim 1970: 165-166; Akşit 1970: 181; Ostrogorsky 1986: 194; Çiğdem 2002: 48; Gibbon 1987: 345). Bölgede M.S. 7. yüzyıldan M.S. 13. yüzyıl arasında Bizans hâkimiyeti sürmüştür ve M.S. 13. yüzyılda Sadak Köyü dâhil olmak üzere Kelkit bölgesini hakimiyetine alan Komnenoslar bölgeye kısa süreli de olsa yeniden siyasi ve ekonomik canlılık kazandırmıştır.

1016 yılında Sadak Köyü ve Kelkit'e gelerek 1058 yılında bölgeye egemen olan (Anonim 1997: 12; Çiğdem 2008: 46, 47) Selçuklular öncesinde bölgede Anadolu'dan göç eden Türkmen oymaklarının yerleşmiş olduğu günümüze ulaşan Selçuklu eserlerinden [Çamur Köyü, Şeyh Kasım Kümbeti, (<http://www.gumushanekulturturizm.gov.tr>) (2006 yılında Kelkit Belediyesi tarafından restore edilmiştir)] anlaşılmaktadır. Sadak Köyü ve Kelkit bölgesinin M.S. 14. yüzyılın ikinci yarısında önce Çepnicilerin, 1514 Çaldıran Savaşı sonrasında da Osmanlıların hâkimiyetine geçtiği (Turan 1971: 51; Uzunçarşılı 1986: 271; Hacıahmetoğlu 2007: 13), Kelkit ve Sadak dahil bölgedeki kırsal yerleşimlerin sancak merkezi olan Bayburt'a bağlandığı bilinmektedir. 1840 yılında kaza konumuna getirilen Kelkit ve kırsal yerleşimlerinden 1904 tarihli Trabzon Salnamesinde söz edilmektedir.

Bu yıllarda Kelkit ilçe merkezi 25.903 Müslüman, 511 Rum ve 250 Ermeni nüfusa sahip iken, Sadak Köyü'nün nüfus değerleri bilinmemektedir (Anonim 1869: 141; Anonim 1904: 119-120). 1916 yılında Kelkit ve kırsal yerleşimlerin stratejik önemini bilen Rus birliklerinin Bayburt çevresine yerleştikleri (Tozlu 1991: 101-112) ve 1918 yılında bölgeden uzaklaştırıldıkları bilinmektedir (Yücel 2003: 18; San 1987: 76; Tozlu 1991: 105, 106). Bu tarihe kadar Trabzon iline bağlı olan Kelkit'in 1925 yılında Gümüşhane iline bağlı bir ilçe konumuna gelmesiyle Sadak Köyü de Kelkit köyleri arasında katılmıştır (Tuncel 1996: 273-276; Doğanay 2001: 4).

1.3. Sadak Köyü ve Satala Yerleşiminin Mekânsal Gelişimi

Sadak Köyü merkez yerleşiminin Türk-İslam dönemi fiziki dokusunun tarihsel sürecine ilişkin yeterli sayıda yazılı ve görsel belge olmadığı veya -var ise- bu tip belgelere henüz ulaşamadığı için bilgi edinilememiştir. Sadak Köyü'nün bir süre Urartu hâkimiyetinde kaldığı bilinmekle birlikte yerleşimde Urartu uygarlığına ilişkin verilere ulaşamamıştır (Bryer and Winfield 1985: 300).

Bölgede ilk çalışmaları yapan Trabzon Konsolos vekili olan İngiliz tarihçi Biliotti, Satala'nın yer aldığı Sadak Köyü ve çevresinin dağlarla çevrildiğini ve Bayburt'tan Erzincan'a giden dar vadede kurulduğunu ifade etmektedir. Biliotti'nin çalışmasını British Museum'da Department of Antiquities Greek and Roman'da bulunan rapordan aktaran Mitfort ise Satala'nın Fırat'ın biraz yukarısında Doğu Anadolu'dan Karadeniz'e doğru uzanan dağlar arasında güçlkle tanımlanan bir yerde ve değişik güzergâhların ortasında, dağların çevrelediği bir vadede yer aldığını belirtmektedir (Mitfort 1974: 165-166; Mitfort 1974a: 241). Cumont kardeşler bol su kaynakları olan Satala ve çevresinin bereketli topraklara sahip olduğunu ve bölgenin Sipikor Geçidi ile Erzincan'a bağlandığını ifade etmektedir (Cumont and Cumont 1906: 344-345).

Satala'nın çok önemli bir güzergâh üzerinde olmasının Roma döneminde bölgede askeri bir üssün kurulmasına neden olduğunu düşünen araştırmacılar olduğu kadar (Mitfort 1974: 161; Çiğdem vd. 2004: 167-168; Çiğdem vd. 2007:502; Procopius 1914: 2-5), Satala'nın güçlü bir stratejik konumunun olmadığını, ancak Roma İmparatorluğu'nun doğusunda Trabzon'dan Samosata'ya uzanan askeri yol üzerinde kurulmuş olmasından dolayı önemli bir yerleşim olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır (Cumont and Cumont 1906: 343).

Bazı araştırmacılar Satala'nın kuruluşunun bölgede barışın hüküm sürdüğü günlerde başlatılmış olabileceğini ve yerleşimin savunma amacından çok, geçici bir askeri kamp yeri olarak kullanılmış olabileceğini düşünmektedir

(Bryer and Winfield 1985: 14). Stratejik konum avantajına rağmen yerleşimin deniz seviyesinden 1.650 m. yükseklikte, izole edilmiş olması ve kış aylarında kar yağışı sebebiyle yolun kapanması gibi nedenlerle Satala'nın yer seçimini uygun görmeyen araştırmacılar da bulunmaktadır (Mitfort 1997: 503; Lightfoot 1998: 277). Satala'nın Roma döneminde askeri garnizon kenti olarak kurulması hakkında da farklı görüşler vardır. Mitfort ve Russell, Nero'nun saltanat yıllarında Corbulo'nun doğu seferi sırasında (M.S. 62) burada bir askeri garnizon kurmuş olabileceğini ifade etmektedir (Mitfort 1974: 166; Russell 1987: 249). Gregory ise gerekçe göstermeksizin kale surlarının, Roma'ya bağlı doğu eyaletlerinin revizyonu sonrasında (M.S. 71-72) yapıldığını, Kale dışında gelişen kentin M.S. 2. yüzyılın sonları ile 3. yüzyılın başlarından itibaren kurulmaya başladığını ifade etmekte ve Satala'nın M.S. 7. yüzyıla kadar askeri garnizon olarak kullanıldığını belirtmektedir (Gregory 1996: 39, 42). Satala'nın Caesar döneminde Anadolu'nun doğusunda Pontus Krallığı'na karşı yürütülen seferler sırasında kurulduğunu ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır (Çiğdem 2008: 81).

Satala yerleşiminin ilk yerleşim sahası olarak bilinen ve günümüzde sur kalıntılarından anlaşılan Kale yerleşimiyle kurulduğu söylenebilir. Yerleşimin M.S. 2. yüzyılın sonları ile 3. yüzyılın başlarından itibaren Roma askeri garnizonu ve Kale çevresinde geliştiği düşünülmektedir (Gregory 1996: 39, 42; Mitfort 1974: 161; Cumont and Cumont 1906: 343).

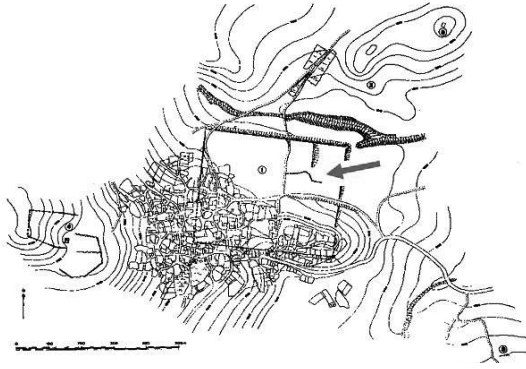
Bizans tarihçisi Procopios İmparator Justinianos döneminde (M.S. 482-565) kenti Pers-Sasanilere karşı savunmak amacıyla mevcut kale duvarlarının kısmen yıkılarak kulelerin güvenliğini sağlayacak uzun ve yüksek yeni bir duvar ile güçlendirildiğini, ayrıca yakın çevrede Osroene olarak anılan bölgede çok güçlü yeni bir kalenin de yapıldığını ifade etmekte, ancak Kale surlarının onarım tarihine ilişkin kesin bir bilgi aktarmamaktadır (Procopius 1914: 1-5). Kentin stratejik açıdan önemli bir kavşakta olması Kale'nin batı surlarının uzatılmış olması

Fotoğraf 2: Satala Antik Kenti, Kale Surları, 2012,
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 3: Satala Antik Kenti Su Kemerleri, 2012,
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

1. Kale 2. Sivil Yerleşim 3. Su Kemerleri (Aqueduct) 4. Su
Kaynağı 5. Sınırlar Dışındaki Yerleşim
ŞEKİL 3: Satala Antik Kenti, Kale (Lightfoot 1992)

ile ilişkilendirilmektedir (Bryer and Winfield: 1985: 14). Procopius'un tanımlamaları Sadak Köyü'nün kurulu olduğu ve günümüzde bir kısmı kuzeyden köy yerleşimine dayanan ve M.S. 6 yüzyılda inşa edilmiş surlara ait harabeleri tanımlamaktadır (Fotoğraf 2, Şekil 3). Bölgede yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarında ele geçirilen askeri garnizona ait mühür ve sikkeler (Lightfoot 1992: 291; Cumont and Cumont 1906: 345), Satala antik kentinde Kale ve Bi-liotti tarafından bazilika olarak tanımlanan (Mitfort 1974a: 228) su kemerlerinin bölgede Roma dönemine ait önemli mimari kalıntılar olduğunu göstermektedir (Fotoğraf 3).

Satala'da bulunduğu ileri sürülerek Taylor tarafından 1868 yılında kopya edilen ve günümüzde Erzurum Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde sergilenen (Taylor 1868: 289) ve Yorke tarafından bulunan yazıtlar (Yorke 1896: 306) ile French tarafından bulunarak Apollinaris

lejonunda görev yapan askerlere ait olduğu tespit edilen 5 mezar taşı da (French 1982: 6; 1994: 44-45) Satala antik kentinin Roma garnizon kenti olduğunu göstermektedir. Bundan başka antik kentin kurulduğu alanda bulunarak

Fotoğraf 4: Satala Antik Kenti, Bronz Kadın Büstü
(Afrodit) (Yorke 1896, www.google.com.tr)

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilen 15. Legion Apollinares'e ait tuğla parçaları üzerindeki armalar ile tuğra parçası da Satala antik kentinin 15. Legion'un bir karargâhı olduğuna işaret etmektedir.

Prokopios'un ifadesi ile yaklaşık 155.955 m²'lik bir alanı kaplayan Satala kenti sadece stratejik düşünceyle Roma devlet sınırının ileri karakolu görevini yerine getirmek için kurulmuş olmalıdır. Roma döneminde kentin gelişimini devam ettirdiği söylenebilir. Günümüzde Londra British Museum'da sergilenen, M.Ö. 2. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen ve bir tanrıçayı tasvir ettiği ifade edilen bronz kadın büstünün (Fotoğraf 4) -yeri bilinmemekle beraber- Satala yakınlarında Roma döneminde bir mabede

Fotoğraf 5: Satala Antik Kenti, Kabartma
(Taylor 1868, www.google.com.tr)

ait olabileceği düşünülmektedir. (Akagün 1980: 80; Russell 1987:249; Yorke 1896, Çiğdem 2008:28). Bundan başka köyün Mantara Yolu üzerinde 105x75x45 cm. ölçülerinde sarımtırak bir taş parçası üzerinde yer alan kadın tasviri de zafer tanrıçası Nike'a atfedilmektedir (Yorke 1896: 461; Lehmann-Haupt 1988:700; Taylor 1868) (Fotoğraf 5). Büstün ve Nike kabartmasının Satala'ya ait olmadığını ve başka bir mabetten buraya getirilmiş olabileceğini düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır (Cumont and Cumont 1906: 350).

Bundan başka birçoğu Roma döneminde nekropol olduğu düşünülen ve günümüzde köyün dışında kalan ve Cirit Tepesi olarak bilinen alandan çıkarılmış Roma ve Erken Hıristiyanlık dönemine tarihlenen mezar taşları, sikke, çanak-çömlek, mühür vb. buluntular kentin Roma dönemi gelişim süreci hakkında fikir vermektedir (www.kelkitcayı.com tarih 1; Çiğdem vd. 2006:58, Çiğdem 2008:85). Cirit Tepesi'nde bulunan ve 1874 yılında Biliotti tarafından belgelenen 200'e yakın mezar taşı (Mitfort 1974: 239), Lightfoot'un 1990 yılı araştırmasında M.S. 2.-6. yüzyıllara tarihlenen ve üzerinde "Legio 15. Apollinaris" damgası olan buluntular ile mezar stellerinin birinin kitabesinde yer alan Grek dilinde yazılmış ifadelerden (Fotoğraf 6) (French and Summerly 1987: 17,18; Lightfoot 1990: 299-311) hareketle Lightfoot Kale dışında kuzeyde bir Roma dönemi yerleşiminin olabileceğini vurgulamaktadır. Lightfoot'un Sadak Köyü'nün güneyinde yer alan ve doğu duvarına ait temellerin halen okunabildiği küçük bir

Fotoğraf 6: Satala Antik Kenti, Mezar Steli
(Taylor 1868, www.google.com.tr, Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir)

kilise kalıntısından söz etmektedir (Lightfoot 1992: 290-292). Erken Hıristiyanlık döneminde inşa edilmiş olabileceği düşünülen kilisenin yeri tarafımızdan yerinde yapılan incelemelerde tespit edilememiştir.

Buluntuların çıkarıldığı alanlar ile günümüze ulaşan surlardan Satala kentinin ilk yerleşim alanlarının Cirit Tepesi'nde bulunan nekropol ile günümüzde Sadak Köyü yerleşiminin doğusuna dayanan surların bir kısmında yer aldığı söylenebilir. Justinianos'un ölümünden sonra Kale içi yerleşimi başta olmak üzere kentin önemi azalmış ve gelişimi yavaşlamıştır (Bkz. Şekil 3). Kale'den günümüze ancak temel duvarları ulaşabilmiştir. Bu bağlamda kentin doğu etkisinde kalan ve zaman zaman gelişen bir Roma şehri olduğu görülmektedir.

Heraklios zamanında Pers-Sasaniler tarafından istila edilen kent harap edilmiş (Bryer and Winfield 1985; Çiğdem 2008: 78) ve ilk İslam akınlarıyla yerleşimin mekânsal dokusu tanınmayacak duruma gelmiştir. Bu nedenle kentin Ortaçağ dönemi fiziki durumu takip edilememektedir.

Kale yerleşiminde Roma dönemi nekropol alanı (French and Summerly 1987: 17), su kemerleri (Bkz. Fotoğraf 3), günümüzde Gölbaşı mevkiinde yer alan sarnıç (Lightfoot 1992: 302) ve Lightfoot'un söz ettiği kilise alanı (Lightfoot 1992: 291-292) dışında Roma dönemi yerleşim alanlarının tespit edilemediği, Selçuklu yerleşiminin varlığı henüz bilinmemekle birlikte, mekânsal dokusunun da izlenilemediği söylenebilir.

Sadak Köyü yerleşiminde 15. yüzyıl Osmanlı dönemi yerleşim alanlarının yaklaşık sınırlarını tespit edilmesine yardımcı olan yapı ise köy içerisinde 12 Ocak 2012 tarihinde yanan köy camisinin güneydoğusunda ve tarihi mezarlığın batısında bulunan hamamdır (Fotoğraf 7), (Lightfoot 1992: 303). Yapım tarihi ve banisi bilinmeyen, ancak plan şeması, malzeme ve malzeme kullanım tekniği açısından 15. yüzyıl sonu Osmanlı hamamlarının mimari özelliklerini yansıtan hamamın 16. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir

Fotoğraf 7: Sadak Köyü, 2012, Hamam
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

(Glück 1927:269-279; Klinghardt 1927: 70-81; Aru 1949: 32-40; Ülgen 1950: 174-177; Eyice 1960: 108-116; Önge 1978: 9-12,19,-28, 53-54). Sadak Köyü'nde ilk Osmanlı yerleşimi bölgenin Çaldıran Savaşı sonrası (1514) Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile hamam ve çevresini kaplayan alanda gerçekleşmiş olmalıdır.

Sadak Köyü'nün 17.-18. yüzyıl Osmanlı yerleşim alanları henüz tespit edilememiştir. 19. yüzyıl Osmanlı yerleşim alanlarının mekânsal dokusu 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı yerleşim alanını işaret eden hamam, 19. yüzyıl mezar taşlarını andıran şahideleri nedeniyle bu yüzyıla tarihlenen mezarlık (Fotoğraf 8), (Yüksel 1997: 226-227), kitabesinden 1246H/M1830-31 yılında Eyyüpoğlu Firuz Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılan (Yüksel 1997: 224) köy camii (Fotoğraf 9) ve camii ile aynı tarihlerde yapıldığı düşünülen çeşmenin (Fotoğraf 10) arasında kalan alandan izlenebilmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında mezarlık, camii ve

Fotoğraf 8: Sadak Köyü, Tarihi Mezarlık, 2012
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 9: Sadak Köyü, Cami, 2012
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 10: Sadak Köyü, Çeşme, 2012
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

çeşmenin bulunduğu alanın yerleşime açıldığı ve 1940-1950'lerden itibaren yerleşimin bu alanlar dışında köy yerleşiminin kuzeyinde kalan ve Gölbaşı Mevki olarak anılan alana doğru gelişim gösterdiği bilinmektedir. Günümüzde köy yerleşiminde belirgin bir değişim gözlenmemekle birlikte sağlık ocağı, ilkokul gibi kamu yapılarının ve hatta yeni caminin de Kelkit Yolu

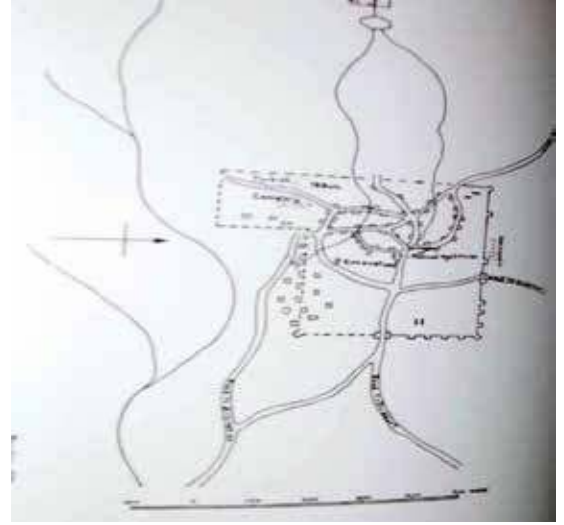
üzerinde inşa edilmesi gelişimin güneybatı yönüne kaydığını göstermektedir.

1.4. Sadak Köyü Satala Yerleşimi Yüzeysel Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları

Bölgede 1800'lü yıllarda Hogarth ve Yorke adlı tarihçiler tarafından gerçekleştirilen ilk yüzeysel araştırmalarında Roma Apollinaris Lejyonuna ait mühürler bölgenin tarihi süreci ve yerleşimin mekânsal yapısı hakkında fikir vermektedir (Yorke 1896: 460-467; 1898: 306-322). 1866 yılında Satala yerleşimini de içerecek biçimde bölgeyi kapsayan yüzeysel araştırmalarına başlanmış ve aynı yıl J. G. Taylor tarafından bölgede bir başka yüzeysel araştırması gerçekleştirilmiştir.

Bölgede bulunarak günümüzde bir bölümü Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen yazıtların kısmen 1868 yılında Taylor tarafından kopya edildiği (Taylor 1868: 289) ve Taylor'a refakat eden Fransız konsolosu Courtois'un Moniteur Gazetesi'nin 17 Aralık 1866 tarihli baskısında çok sınırlı da olsa bölge hakkında bir rapor yayınlandığı bilinmektedir. Taylor "Sadaksay Vadisi" olarak tanımladığı alanda kente su getirmek amacıyla Romalılar döneminde inşa edildiğini belirttiği su kemerinin 7 gözlü ve sağlam olduğunu aktarmakta ve su kemerlerinin bir hamama da ait olabileceğini söylemektedir. Ancak bu bilginin doğruluğu tartışmalıdır. Ayrıca ilk kez Satala'da 1874 yılında Trabzon İngiliz Başkonsolosluğu tarafından bir araştırma yapıldığı bilinmekle birlikte, bu araştırmanın içeriği hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.

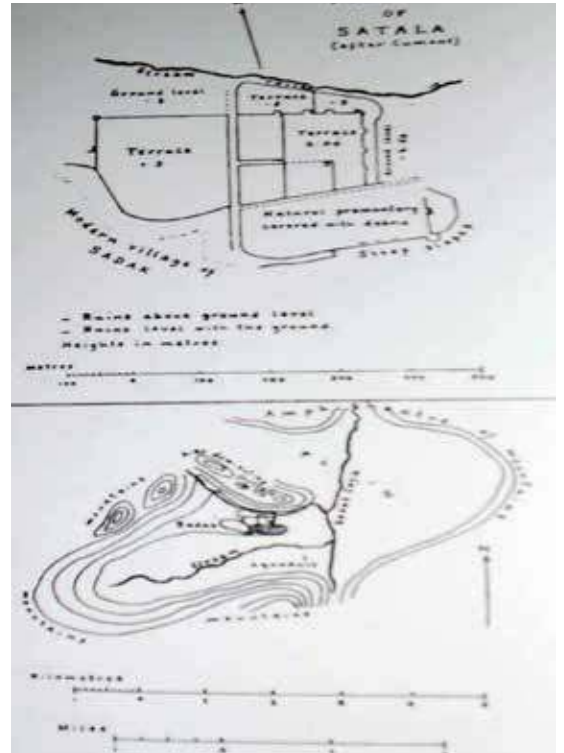
Roma dönemi öncesi eski Tunç ve Demir Çağları'na ait bulgulara rastlanan yerleşimde, günümüze kadar gerçekleştirilen tek kazı çalışması 1874 yılında Biliotti tarafından yapılmıştır. British Museum'da Grek ve Roma Departmanında yer alan ve Mitfort tarafından kopya edildiği bilinen Biliotti'nin kazı raporunda Satala ve Sadak Köyü'nün etrafının dağlarla çevrili olduğu, Sadak'ın Bayburt ve Erzincan'a giden dar vadideki yolun yakınında yer aldığını ve yerleşimin erken tarihlerden beri Fırat

Şekil 4: Satala Yerleşimi Kale (Mitfort 1974)

kıyılarından Karadeniz'e doğru ilerleyen yol güzergâhı üzerinde doğal geçişin sağlandığı bir noktada kurulduğu aktarılmaktadır (Mitford 1974a: 225-244).

Biliotti'nin çizdiği Kale planı ile Cumont kardeşlerin çizdikleri plan hem görünüş hem de detaylar açısından önemli farklılıklar içermektedir (Şekil 4, 5).

Şekil 5: Satala Yerleşimi (Cumont and Cumont 1906)

1985’de bölgede yaptıkları yüzey araştırmalarında daha çok coğrafi bilgiler üzerinde yoğunlaşan Bryer ve Winfield Satala Kalesi’nin bir lejyon kalesi ve Roma askeri dehasının önemli bir kanıtı olduğunu, 3 ana güzergâhı kontrol ettiğini, ancak savunmasının zayıf olduğunu ifade etmişlerdir (Bryer and Winfield 1985: 8-33). 1906 yılında Cumont kardeşler yerleşimin doğusunda bir dağ manzarası gibi gördüğünü ifade ettikleri Satala Kalesi’nden söz etmekte, Roma kalelerine benzettikleri kale ve surların iyi durumda olduğunu belirtmektedir. Cumont kardeşler Satala’nın önemli bir güzergâh üzerinde yer aldığını ve Roma döneminde de devamlı ordugâh konumunda olduğunu vurgulamakta, kentte yer alan ve çapları 5 m.’yi geçen su kemerlerini kentin yıkılmaya başladığı 6. yüzyıldan öncesine tarihlendirmektedir. Cumont’lar bu dönemde kente su getiren kemerlerin 4’ünün sağlam olduğunu ifade etmektedir (Cumont and Cumont 1906: 349-350). 1989 ve 1990’da bölgede çalışan bir başka araştırmacı Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü’nden Lightfoot’un Satala antik kenti yüzey araştırmaları aynı adla Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Lightfoot’un 1989’da günümüzde Gölbaşı Mevkii olarak bilinen köyün kuzeybatısında yer alan su kaynağı ve köyün 5 km. doğusunda Petekli Köyü güzergâhında gerçekleştirdiği araştırma Kale ve su kemerleri çevresindedir. Bu araştırma ile Roma ve Erken Bizans dönemine ait olduğunu ifade ettiği buluntular hakkında bilgiler aktaran Lightfoot öncelikli Kale olmak üzere Satala yerleşiminin ölçekli bir planını da çıkartmıştır (Bkz. Şekil 3).

Lightfoot 1990 yılındaki araştırmasında ise Satala’nın kuzeyindeki tepelerden birinin üzerinde küçük bir kilise veya şapel olarak isimlendirdiği bir yapıdan bahsetmekte ve bronz sikkeler, tuğla, cam ve madeni eşya ile dört adet Erken Bizans dönemine ait olduğunu belirttiği mezar taşlarını da tanıtmaktadır (Lightfoot 1992: 289-304, Çiğdem 2008:85). Satala ve çevresinde sistematik ve geniş çaplı bir arkeolojik kazı yapılmaması nedeniyle, Satala ve çevresi hakkında söylenenler daha çok gözlem ve

yüzey araştırmalarından ibarettir. Günümüze kadar derinlemesine bir çalışmanın yapılmamış olması antik dönemde Anadolu ve Kapadokya’dan Karadeniz’e açılan kapı konumunda olan ve stratejik yapısıyla önemli bir yerleşim alanı durumunda olan Satala’nın tarihi zenginlikleri henüz ortaya çıkartılmamıştır.

Kentte 150 yıldan beri kaçak kazıların yapıldığını söyleyen Kelkit Kaymakamlığı günümüze kadar antik kentle ilgili hiçbir yerli araştırmacının yapılmamış olduğunu ve buradan çıkarılan birçok önemli eserin de yurtdışına kaçırıldığını ifade etmektedir. Satala antik yerleşimini hakkında Kelkit Kaymakamlığı tarafından bir rapor çalışmasının başlatıldığı, raporun tamamlanması ve Bakanlık onayının verilmesinden sonra kazı çalışmalarına başlanacağını ifade edilmesine karşın, 2012 yılında başlaması planlanan kazılar henüz başlatılmamıştır.

2. Sadak Köyü: Satala Yerleşimi III. Derece Arkeolojik Sit Alanı

Bölgede var olan değerleri ortaya çıkarmak ve dünya kültürüne kazandırmak amacıyla Satala yerleşimi ilk kez Erzurum KTVKKBK tarafından 05.04.1988 gün ve 8 sayılı kararı ile III. derece sit alanı olarak belirlenmiş, ancak alınan kararda koruma altına alınan bölgenin sit türü ifade edilmemiştir. Daha sonra Trabzon KTVKKBK’nun 01.06.2006 gün ve 701 sayılı kararı ile Sadak Köyü ve Satala yerleşimini de kapsayan bölge III. derece arkeolojik sit alanı olarak belirlenmiştir (Şekil 6).

Sadak Köyü ve Satala çevresi için III. derece arkeolojik sit alanlarına ilişkin 648 sayılı Kanun Hükmünde Kararname’nin 42. maddesi gereğince hazırlanan geçiş dönemi yapılanma koşulları da Trabzon KTVKKBK’nun 26.04.2012 gün ve 445 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

2.1. Sadak Köyü: Satala Yerleşimi III. Derece Arkeolojik Sit Alanı Tescilli ve Tescili Önerilen Yapılar

Satala yerleşiminde Erzurum KTVKKBK’nun 05.04.1988 tarih ve 8 sayılı kararı

Şekil 6:
Satala Kenti
III. Derece
Arkeolojik
Sit Alanı
(Trabzon
KTVKKB)

doğrultusunda III. derece arkeolojik sit alanı sınırları içerisinde kalan ve Trabzon KTVKKB'nun 01.06.2006 gün ve 701 sayılı kararı ile III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içerisinde yer alan alanda tescil edilen yapılar Kale, köy camisi, köy içi mezarlığı, su kemeri (Aqueduct) ve hamamdır. Satala antik yerleşiminde Trabzon KTVKKB 26.04.2012 tarih ve 448 sayılı karar ile tescillenen köy camisinin yanında yer alan çeşme ile köyün kuzey çıkışında günümüzde Gölbaşı mevki olarak anılan şenlik alanında bulunan su deposu ve çeşmenin tescili de tarafımızdan önerilmektedir.

2.1.1. Tescilli Yapılar Kale

Erzurum KTVKKB'nun tarafından 05.04.1988 tarih ve 8 sayılı kararı ile III. derece arkeolojik sit alanı sınırları içerisinde kalan ve günümüzde Sadak köy yerleşiminin kuzeybatısında yer alan Kale'nin tescili uygun bulunmuştur (Bkz. Şekil 6). Lightfoot oldukça yıpranmış kale surlarının kale çevresinde dikdörtgen planı doğrulayacak izler taşıdığını ve yaklaşık 15,7

hektar alan kaplayan Kale'nin diğer legion kalelerinden biraz küçük olduğunu ifade etmektedir (Bkz. Şekil 3) (Lightfoot 1992: 300).

Günümüze kadar belli bir oranda korunmuş olan kuzeydoğu ve güneydoğu yönündeki burçların temelleri kuzey duvarı boyunca gözlenmektedir. Kale içerisinde yapılan kaçak kazılar sonrasında ortaya çıkan duvar kalıntıları, ikinci burcun Kale duvarına ait taşlarla sonradan inşa edilmiş olduğunu ve burada kullanılan taşların kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir duvara ait olabileceğini göstermektedir (Lightfoot 1992: 300).

Biliotti'nin tanımladığı ve 1960'da Mitfort tarafından fotoğrafları çekilen doğu kapısı (Mitfort 1974: 232) yakınlarındaki moloz ve taş malzeme ile yapılmış burç günümüze ulaşamamıştır. Kale dikdörtgene yakın planı ile (Yorke 1896: 460; Mitfort 1974: 272) Roma İmparatorluğu kalelerinden farklı olarak Avrupa'daki kale örneklerine benzemektedir (Cumont and Cumont 1906: 346).

Oldukça yıpranmış olan Kale surları bölgede ilk çalışmaları yapan Biliotti de dâhil olmak üzere hiçbir bilim adamı tarafından bir bütün olarak görülememiştir (Mitfort 1974: 167). Biliotti'nin hazırladığı planda kuzeybatı ve kuzeydoğu yönünde surları bir bütün olarak görülmekteyse de, diğer yönlerde sur izlerini sürdürülmemiştir (Bkz. Şekil 4) (Mitfort 1974: 227). Mitfort yerinde yaptığı incelemelerde Biliotti'nin planında görülen ve surlara dayanan burçları kanıtlayan bir iz görmediğini ifade etmekte ve Kale hakkında yanıltıcı bilgiler de içeren Cumont'ların planının (Bkz. Şekil 5) Biliotti'nin planındaki burçların yerlerini doğruladığını aktarmaktadır (Mitfort 1974a dipnot: 7; 1974: 167).

1989 yılında son kez kalenin planını çıkartan Lightfoot belirli aralıklarla inşa edilen kare planlı burçların temellerini kuzey duvarı boyunca gözlemlemiş, Cumont'lar ve Biliotti'nin gösterdikleri kuzeydoğu ve güneydoğu köşe burçlarını bir daha tanımlamıştır. Lightfoot 1990 yılı yüzey araştırmasında kalenin kuzeyinde 4 burç izi ile doğu duvarı boyunca yete-

Fotoğraf 11: Satala Kenti, Kale Surları, 2012,
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 12: Satala Kenti, Kale Kuzeydoğu Burcu, 2012
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

rince korunmuş bir başka burç daha saptamıştır (Lightfoot 1992: 290).

Biliotti'nin planına göre doğu ve kuzey yönlerinde Kale girişini sağlayan kapılara (Bkz. Şekil 4) atfederek batı ve güney yönlerinde de kapıların olması gerektiğini ifade etmektedir (Mitfort 1974: 167). Mitfort'un planında kuzey ve doğu kapılarını görülmekteyken (Mitfort 1974a: 228), Lightfoot'un planında sadece doğu kapısı işlenmiştir (Bkz. Şekil 3).

6. yüzyılda yapıldığı ileri sürülen Satala Kalesi surları kısmen günümüze ulaşabilmiştir (Fotoğraf 11). Muntazam olmayan sur kalıntılarından tespit edilen Kale'nin Avrupa kaleleri ile benzerlik gösterdiği söylenmektedir. Cumont kardeşler kentin kalesi ile birlikte harabelerini amfi tiyatro şeklinde yükselen bir dağın kenarında kendisini gösterir şekilde tanımlamaktadır (Cumont and Cumont 1906: 343,345-346; Mitfort 1998: 268).

Kaçak kazılarla köylülerin define araması sonucunda kalenin kuzeydoğu köşesinde yaklaşık 8 m. genişliğinde altıgen masif bir kule tabanına sahip olan bir burç ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 12) (Cumont and Cumont 1906: 307). Buluntulardan Kale surları ve burçların muntazam dikdörtgen taş bloklarla örülü olduğu (Fotoğraf 13), aralarında düzensiz biçimde tuğla da kullanıldığı görülmektedir (Akagün 1980: 78).

Kale içerisinde Justinianos döneminde yapılmış olduğu bilinen konutlara ilişkin izler okunamamaktadır. Cumont'ların planında görülen (Bkz. Şekil 5) ve yüksekte yer alan Kale'den do-

Fotoğraf 13: Satala Kenti, Kale Surları
(Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

ğuya doğru alçalan topoğrafyaya paralel biçimde oluşturulan teraslar ve dış surlar günümüzde de görülebilmektedir. Surların dışında ve birinci surdan farklı olarak burçsuz olduğu görülen ikinci bir terasın Procopios'un söz ettiği ön karakol hattı olduğu sanılmaktadır (Procopius 1914: 1-5). Ancak tarafımızdan yerinde yapılan incelemelerde sur dışında herhangi bir yerleşimin varlığını gösterir izlere rastlanmamıştır.

Lightfoot bölgede yaptığı yüzey araştırmalarında bulduğu pek çok çanak-çömlek, kiremit ve cam parçalarını değerlendirerek Satala'nın sivil yerleşim alanı olduğunu düşünmektedir (Lightfoot 1992: 291, 301) (Bkz. Şekil 3). Satala Kalesi'nin bölgede yer alan Kov, Keçi ve Canca kalelerine benzer yapıım tekniği ile yapıldığı görülmektedir.

Köy Camisi

Cami, köy içerisinde köy meydanı olarak bilinen alanda bulunmaktadır (Bkz. Fotoğraf 9).

Sadak köyünde köy meydanı olarak tanımlanan alanda bulunan caminin mihrabı üzerinde yer alan ve Fetih suresinin 1.-3. ayetlerinden alınarak desteklenen kitabe metninden (Fotoğraf 14) caminin 1246H/1830-1831M yılında Eyyüpoğlu Firuz Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Yüksel 1997:224-225). Ancak Firuz Bey'in kimliğine ilişkin verilere ulaşılamamıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabe metnine (Fotoğraf 14) göre:

Kitabenin sağ bölümü:

- 1- بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِیْنًا
- 2- لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ وَيَنْتَعِمَ بِنِعْمَتِهِ عَلَيْكَ
- 3- وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِیْمًا وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ نَصْرًا عَظِیْمًا ۱۲۴۶

Kitabenin sol bölümü:

- 1- صاحب
- 2- الخيرات
- 3- والحسنات
- 4- اسمه فيروز
- 5- بن ايوب

Transkripsiyonu:

Bîsmi'llahi'r Rahmâni'r Rahîm: İnnâ fetah-na leke fetahnâ mübîne

li-yağfira lekallahu mâ tekaddeme min zen-bike ve mâ teahhara ve yütemme ni'metahu aleyke

ve yehdiyeke sırâtan müstakime ve yansure-kallahu nasran azîzâ 124

Sâhibu

El-hayrât

ve'ıhasenât

essesehu Firuz

bin Eyyüb (Yüksel 1997: 225)

Tercümesi:

“Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla; Ey Muhammed, Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlar sana olan nimetini tamamlar, seni doğru yola erdirtir. Böylece sana kimsenin güç yetiremeyeceği bir şekilde yardım eder 1246 H/M 1830-1831 Hayırla ve iyilik sahibi Eyyüb oğlu Firuz onu yaptırdı” (Yüksel 1997:224-225). Bu sözler fetih suresinin 1-3. ayetlerinden alınmıştır.

Özgün halinde 4 ahşap sütun üzerine dikdörtgen harimli, ahşap tavanlı olan caminin bilinmeyen bir nedenle yıkıldığı ve mevcut duvarları üzerine dikdörtgen harim alanı koru-

Fotoğraf 14: Sadak Köyü Cami Özgün Hali ve İnşa Kitabesi, (Yüksel 1997)

arak düz tavanlı şekilde yeniden inşa edildiği (yeni inşa tarihi bilinmemektedir) anlaşılmaktadır (Yüksel 1997: 224).

Caminin portalı kuzey cephesinin ortasındadır. Bu cephede dikdörtgen formda kemerli pencereler bulunmaktadır. Caminin özgün halinde üst katta yer alan pencerelerin kareye yakın dörtgen formda olduğu ve kemerlerin caminin yeniden inşası sırasında eklenmiş olduğu görülmektedir. Güney ve doğu cephelerinde yer alan pencereler lentoludur (Fotoğraf 15). Harimin kuzeyinde yer alan üst mahfil tamamen ahşap olup; mahfile çıkış portalin doğusundan verilmiştir.

Caminin özgün halinde kuzeybatıda olduğunu düşündüğümüz minare günümüzde de aynı yöndedir. Caminin yeniden inşası sırasında yüksek bir kaide üzerine oturan armudi pabuç

Fotoğraf 15: Sadak Köyü Cami Yangın Sonrası Güney Duvarı 2012, (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

dışında, minarenin diğer bölümlerinin yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Fotoğraf 9). Ancak minarenin özgün hali tespit edilememiştir. Caminin minaresi hariç tamamı 12 Ocak 2012 tarihinde elektrik sisteminden meydana geldiği ileri sürülen bir yangın sonucu yanmıştır (Fotoğraf 16). Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun (KVKBK) 26.04.2012 tarih ve 448 sayılı kararı gereği III. derece arkeolojik sit alanı sınırları içerisinde pafta 2 parsel 1629 da yer alan ve köy tüzel kişiliği mülkiyetinde bulunan caminin beden duvarlarında raspalama (temizlik) çalışmaları yapılması uygun bulunmuştur. Caminin özgün haline uygun şekilde yeniden inşa edilip edilmeyeceği Trab-

Fotoğraf 16: Sadak Köyü Cami, Geçirdiği Yangın Sonrası, 2012 (<http://koseninsesi.com/haber/upload/resimler/haber/camii.JPG>)

zon KVKBK'nun vereceği karara bağlıdır. Günümüzde caminin kullanılmayacak durumda olması nedeniyle Cami Yaptırma Derneği köyün çıkışına, Kelkit yolunun alt kısmına yeni bir cami inşa etmiştir.

Mezarlıklar-Köyü Mezarlığı

Köy içerisindeki hamamın güneybatısında yer alan ve köy içi mezarlığı olarak tanımlanan mezarlıkta (Bkz. Fotoğraf 8) son dönem Osmanlı mezar taşlarını hatırlatır şahide örneklerinin olması ve bunlardan birinin kitabe metninde yer alan 1243H/M1828'de yaptırıldığı ibaresi (Yüksel 1997: 226-227) (Fotoğraf 17), köy mezarlığının 19. yüzyılda oluşmuş olabileceğini düşündürmektedir. Köyü mezarlığı dışında köyün kuzey çıkışında 2 ve güneydoğu

çıkışında da (Kelkit Yolu üzerinde) 2 adet olmak üzere 4 mezarlık daha bulunmaktadır. Bu mezarlıklar hakkında kesin bir şey söylemek şimdilik olanaksız görünmekle birlikte, antik mezar stelleri (French and Summery 1987: 17) ile mevcut mezar şahidelerinden ve yerinde yapılan araştırmalardan söz edilen 4 mezarlığın tarihi niteliğinin olmadığı söylenebilir. Ancak pafta 2 parsel 1628'de yer alan ve Trabzon KVKBK'nun 26.04.2012 tarih ve 448 sayılı kararı ile III. derece arkeolojik sit alan sınırları içerisinde kalan köyü mezarlığının taşınmaz kültür varlığı olarak tescili uygun bulunmuştur.

Mezarlık, köy içerisindeki hamamın güneybatısında yer almaktadır (Bkz. Fotoğraf 8). Mezarlıkta son dönem Osmanlı mezarlıklarında ki mezar taşlarını hatırlatır şahide örneklerinin birinin kitabe metninde:

Kitabenin ön yüzü:

- 1- هو الباقي بنى قبل
- 2- مغفرت رب يز
- 3- دان بحق عرش
- 4- اعظم نور قران
- 5- اوقوسون فاتحه
- 6- قبرمده اخوان
- 7- ١٢٤٣

Kitabenin arka yüzü:

- 1- ماشا الله
- 2- سعد الله

Transkripsiyonu (Ön Yüzü):

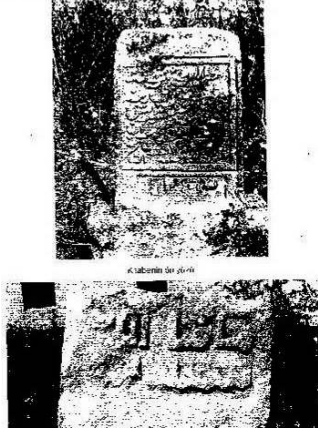
- 1-Huve'l Bâkî Beni Kıl
- 2-mağrifet Rabb-i Yez
- 3-dân bi hakk-ı arş-ı
- 4-a'zam nur-ı Kur'ân
- 5 okusun Fâtiha
- 6-kabrimde ihvân
- 7-1243

(Arka Yüzü)

- 1-Mâ şâ Allah
- 2-Sa'dullah (Yüksel 1997: 227)

Tercümesi:

O Allah daima var olandır. Ey yaratıcı olan Rabbim, beni büyük arşın ve Kur'an nurunun hakkı için bağışla Dostlar mezarımda Fatıha okusunlar 1243H/M1828' Allah nazardan saklasın Sadullah" yazısı yer almaktadır (Yüksel 1997: 226-227) (Fotoğraf 17).

Fotoğraf 17: Sadak Köyü, Köyiçi Mezarlığı Mezar Şahidesi, (Yüksel 1997)

Su Yapıları-Su Kemerleri (Aqueduct)

Sadak Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda, Sadak Deresi'ne yakın mevkide doğu-batı yönünde konumlanan ve yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen su kemerlerinin (Bkz. Fotoğraf 3), kent kurulduğu Roma devrinin son yıllarında (M.Ö. 6. yüzyıl ortaları) inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Çiğdem 2008: 84). Su kemerlerinin Justinianos'un Pers-Sasani istilası sonrası gerçekleştirdiği geniş çaplı tadilat sırasında onarıldığı düşünülmektedir. Doğu-batı yönünde sıralanan kemerler ve ayaklar yığma taş örgü tekniğinde inşa edilmiş olup, su kemerinden günümüze sadece 5 ayak ulaşabilmiştir.

Özgül halinde 47 gözlü olduğu bilinen (<http://www.kelkit.bel.tr>) su kemerleri bölgeyi ziyaret eden gezginler tarafından da tanımlanmaktadır. Fransız botanikçi seyyah Tournefort'un (Tournefort 1717: 422) ile 1866'da köyü ziyaret eden Taylor su kemerlerinin Sadaksay Vadisi'nden Satala yerleşimine su ulaştırmak amacıyla inşa edildiğini aktarmakta ve kemerlerin 7 gözünü sağlam olarak gördüğünü ifade etmektedir (Taylor 1868: 289). Taylor'a

araştırmalarında refakat eden Fransız konsolos Courtois su kemerlerini Moniteur gazetesinin 17 Aralık 1866 tarihli baskısında sınırlı da olsa özet halinde yayınlamıştır. Su kemerlerinin ölçülerine yönelik aktarımlar da çelişkilidir. Cumont kardeşler çaplarının 5 m.'yi geçtiğini belirttikleri kemerlerin 4 gözünü sağlam gördüklerini aktarmaktadır (Cumont and Cumont 1906: 342, 349). Akagün su kemerlerinin 4 m.yi, kemer ayaklarının ise 2 m.'yi geçtiğini belirtmektedir (Akagün 1980: 80). Alanda herhangi bir kazı yapılmadığı için kemerlere ilişkin ölçüler tespit edilememiştir. Ancak su kemerlerinden günümüze ulaşan kısımlarından alınan ölçülere göre kemer çaplarının 4 m. ve kemer ayaklarının yüksekliğinin de 2 m.'nin üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Biliotti bölgede apside ait bir kalıntı ile 5 adet payandanın kuzeyinde moloz taş ve kireçten yapılmış dış duvarlara dayanarak gördüğü yapının bazilika olduğunu aktarmaktadır (Mitfort 1974: 233-235). Biliotti'nin gördüğünü söylediği apside rastlamadığını ifade eden Lightfoot ise Biliotti'nin bazilika olduğunu söylediği su kemerini, küçük bir kilise olarak tanımlamaktadır (Lightfoot 1992: 290-302).

Gümüşhane Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 15.09.2006 tarih ve 973 sayılı yazı ile Trabzon KTVKKB'ndan kemerlerin onarımını talep etmiştir. Ancak Trabzon KTVKKB'nun kararı doğrultusunda rölöve-restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanarak Kurul'a sunulması istenilen su kemerlerine yönelik bir çalışma henüz yapılmadığından su kemerleri günümüzde oldukça bakımsız konumdadır.

Hamam

Köy içerisinde yer alan hamam, köyiçi mezarlığının kuzeyindedir (Bkz. Fotoğraf 7). Kitabesi bulunmayan ve kaynaklarda da adına rastlanmayan hamamın ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Hamam Osmanlı hamamlarında oldukça sık görülen kare bir sıcaklık etrafında sıralanmış 2 veya 4 halvet biriminden oluşan plan şemasına sahiptir. Hamam plan şemasının yanı sıra (Eyice

Fotoğraf 18: Sadak Köyü Hamam, ılık bölüme giren küçük bir kemerli kapı. Duvarlar taş ve tuğla malzemeyle kaplıdır. (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 21: Sadak Köyü Hamam, sıcaklık kubbesinin giriş kısmı. Kubbeye giren kemerli kapı, duvarların üst kısmında yer almaktadır. (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 19: Sadak Köyü Hamam, halvetten sıcaklığa geçiş için kullanılan büyük, kare bir kapı. Kapı, duvarın ortasında yer almaktadır. (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 20: Sadak Köyü Hamam, sıcaklık kubbesinin iç kısmı. Kubbeye giren kemerli kapı, duvarların üst kısmında yer almaktadır. (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

1960: 112), moloz taş ve kısmen tuğla malzemenin kullanımı ve kullanım tekniği açısından 16. yüzyıl başı Osmanlı hamamlarının mimari özelliklerini yansıtmaktadır (Glück 1927:269-279; Klinghardt 1927: 70-81; Aru 1949: 32-40; Ülgen 1950: 174-177; Eyice 1960: 108-116; Önge 1978:9-12, 19-28, 53-55, 63-66, 95,96; Önge 1988: 407-412; Hacıahmetoğlu 2007:

57-60, 77-88). Bölgede Osmanlı hakimiyetinin 1514 Çaldıran Savaşı sonrası sağlandığı dikkate alındığında, hamamın 16. yüzyıl başında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Hamam son yıllarda ortaya çıkarılan kare bir sıcaklık, bu mekândan ulaşılan ve güneydoğu yönünde kalan ılık bölüme (Bkz. Fotoğraf 7) ile sıcaklığın iki yanında yer alan ve günümüzde şahıs mülkiyetinde olan iki halvet hücrelerinden ibarettir (www.kelkitcayi.com tarih 1). Kare planlı sıcaklık ile halvetler arasında kalan dar bir koridor üzerinde sıcaklıktan halvete geçiş sağlayan kapı yarı seviyesine kadar kapatılmıştır (Fotoğraf 18). Hamamın doğuda bulunduğu düşünülen portali bilinmeyen bir tarihte sökülmüş, sökülen portal taşlarının yeri çamurla kapatılmıştır. Portalin bulunduğu alanda olduğu düşünülen ve günümüze ulaşamamış olan soğukluk bölümü yapılacak kazılarla ortaya çıkarılabilir. Hamamda sıcaklık mekânını örten kubbeye ait bazı taşların yapı inşasında kullanılmak üzere köylüler tarafından sökülmüş olması hamamın statüsünü bozmuştur (Fotoğraf 19). İyi durumda olan kubbe tromplarına (Fotoğraf 20, 21) karşın, yan yana basit kürevi iki hücreden oluşan ve sivri bir kemerle geçilen halvetler oldukça harap. Hamamda herhangi bir bezeme unsuru yer almamaktadır.

Biliotti hamamı antik döneme ait bir yapı olarak tanıtmakta, yapının işlevi hakkında yorum yapmamaktadır (Mitfort 1974: 232). Lightfoot ise hamamla ilgili olarak sadece bitişik, kubbeli iki odadan ibaret olduğunu aktarmaktadır (Lightfoot 1992: 303). Daha önce ahır

olarak kullanılan hamamın bir bölümü köylülerin de girişimleriyle kurtarılmıştır. Hamamın özgün yapısı yapılan tahribatlar sonucunda kaybolmuştur.

2.1.2.Tescilli Önerilen Yapılar Çeşme

Köy camisinin kuzeyinde ve caminin giriş portaline yaklaşık 3-4 m. mesafede yer alan çeşme, ayna taşı üzerindeki kitabesine göre cami ile aynı tarihte (1830) inşa edilmiştir. Çeşmenin kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, camiyi yaptıran Eyyüpoğlu Firuz Bey tarafından inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Çeşmenin kitabesi günümüzde hayli tahrip olmuş olduğundan kitabe metni net olarak okunamamıştır. Ancak 1830 tarihli olduğu kitabe metni altında okunabilmektedir. Ayrıca sözlü ve yazılı kaynaklar da (<http://www.gumushane.gov.tr/cesmeler>) bu bilgiyi doğrulamaktadır. Çeşmenin üzeri ve kuzeyde yer alan haznesi kiremit kaplamalı kırma çatı ile örtülmüştür ve çatıda 19. yüzyıl özelliklerini yansıtır bir ay yıldız motifi bulunmaktadır. Çeşmenin ayna taşı seviyesinde yer alan 3 madeni lüle, suyu çeşme önünde yer alan çeşme genişliğindeki oluğa ak-

Fotoğraf 22: Sadak Köyü, Tescilli Önerilen Çeşme, 2012, (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

maktadır. Güneyde yer alan lüle sonradan ilave edilmiştir. Yapım tarihleri bilinmemekle birlikte beton malzeme ile inşa edilmiş olan çeşme oluğu ile güneyde yer alan bir diğer oluğun çeşmeden sonra inşa edildikleri anlaşılmaktadır. (Bkz. Fotoğraf 10).

Köy meydanı çeşmesi gibi düşünülmesi gereken ve köye içme suyu sağlayan çeşme, caminin şadırvanı olmadığı için abdest almak amacıyla da kullanılmaktadır. Günümüzde sağlam bir görüntü veren ve işlevini sürdüren çeşmenin beden duvarlarında raspalama yapılması gerekmektedir. Cami ile aynı tarihte inşa edilen çeşme Erzurum KTVKKBK ve daha sonra da Trabzon KTVKKBK tarafından tescile uygun görülmüş olmasına karşın tescillenmemiştir. Kitabe levhası, malzeme kullanımı ve bezeme unsurları açısından 19. yüzyıl meydan çeşmelerinin mimari özelliklerini yansıtan çeşmenin ivedilikle tescillenerek korunması gerekmektedir (Fotoğraf 22), (Hacıahmetoğlu 2007:117-135; Önge 1997: 11-33, 37-41).

Gölbaşı Mevkii Çeşmesi ve Su Deposu

Köyün kuzey çıkışında şenlik alanı olarak kullanılan Gölbaşı mevkiinde yer alan su de-

Fotoğraf 23: Sadak Köyü, Tescilli Önerilen Su Haznesi ve Çeşme, 2012, (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

Fotoğraf 24: Sadak Köyü, Tescilli Önerilen Su Deposu, 2012, (Ç. B. DİKMEN ve F. TORUK Arşivi)

posu ve depodan gelen suyu göle akıtan çeşme sanat tarihi açısından önem arz etmektedir (Fotoğraf 23, 24). Bu iki yapının Satala kenti harabelerinden getirilen taşlarla yapılmış olmaları, tescilli önerilen yapılar arasında yer almalarını gerekli kılmaktadır. Kalenin batısında yer alan ve Biliotti tarafından geniş kare bir mekân olarak tanımlanan bu alan (Mitfort 1974: 233-234) görünüşe bakılırsa köy yerleşimine oldukça bol miktarda su sağlamaktadır.

3.Koruma Amaçlı İmar Planı Kapsamında (KAİP) Sadak Köyü ve Çevresinde Tescilli-Tescile Uygun Yapıların Korunması İçin Öneriler ve Sonuç

Sadak Köyü Satala antik kentinin kurulduğu alan, bu alan dâhilinde yer alan köy içerisindeki hamam, köyün kuzey çıkışında Kale sur kalıntıları (996 parsel) ve köyün 1 km. güneydoğusunda Sadak Deresi'ne yakın bir mesafede yer alan su kemerleri (1158 parsel) Erzurum KTVKBK'nun 05.04.1988 tarih ve 8 sayılı kararı gereği tescillenmiş, daha sonra tescilli bu yapılar, Trabzon KTVKBK'nun 01.06.2006 tarih ve 701 sayılı kararı gereği III. derece arkeolojik sit alanı olarak belirlenen alan içerisinde kalmıştır. Süreç içerisinde Trabzon KVKBK'nun 26.04.2012 tarih ve 448 sayılı kararı ile alan içerisinde yer alan cami ve mezarlık da tescilli yapılar içerisinde alınmıştır. Her iki kurulun Sadak Köyü ile ilgili olarak almış olduğu koruma amaçlı kararlar doğrultusunda Gümüşhane Valiliği İl Özel İdaresi tarafından yerleşimin 1/1000 ölçekli Koruma Amaçlı İmar Planı'nın hazırlanması istenmiştir. 2863 ve 3386 Sayılı Yasalar kapsamında hazırlanan planlar Gümüşhane Valiliği İl Özel İdaresi'ne istenilen raporlarla birlikte teslim edilmiştir. Tarafımızca Trabzon KTVKBK tarafından belirlenen III. derece arkeolojik sit alanı içinde tescillenen tarihi yapıların devamı niteliğinde görülerek ivedilikle tescillenerek korunması talep edilen 2 çeşme ve 1 su deposunun da tescilli önerilmiştir. Hazırlanan 1/1000 ölçekli koruma amaçlı imar planı (KAİP) Trabzon KVKBK Mevzuatı'na uygun

şekilde hazırlanarak lejant ve plan notları ile desteklenmiştir.

Sahip oldukları sosyo-ekonomik, kültürel ve fiziksel değerleri ile kültürel mirasımızın önemli unsurlarından olan tarihi kırsal yerleşimler anıtsal-sivil mimari örnekleri ve yaşam alanları ile günümüzde yok olmuş uygarlıkların teknolojisi ve yaşam biçimi hakkında bilgi aktaran kültür varlıklarıdır. Az sayıda konut örneğine rastlanmakla birlikte, geleneksel yaşamın günümüzde korunmaya çalışıldığı Sadak Köyü, kurulduğu antik Satala yerleşimi üzerinde yer alan Roma dönemine ait Kale surları ve su kemerleri ve cami, hamam ve çeşme gibi Osmanlı dönemi eserlerini günümüze taşıyan önemli yerleşimlerden biridir. Roma ve Osmanlı döneminde ulaşım ağı açısından önemli bir konuma sahip köyün tarihi dokusunu oluşturan cami ile hamamın bulunduğu köy içi ile Kale'nin yer aldığı köyün kuzey kısmında önemli bir değişim yaşanmamıştır. Ancak Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde köyün kuzeydoğusu ve kuzeybatısındaki bölgelerde yeni yapılaşma görülmektedir. Günümüzde Sadak yerleşiminin tarihi girdilerinden en önemlisi olarak görülen köy çekirdeğini oluşturan bölge ile yerleşimin ilk mahallelerinden cami ve hamamın yer aldığı Cami Mahallesi olarak tanımlanabilecek alan yerleşimin mekânsal gelişim süreci hakkında bilgi vermektedir.

Kırsal yerleşimlerdeki kültürel mirasımız, özellikle 1950 sonrasında uygulanan imar politikaları sonucunda geri dönüşü olmayan şekilde tahrip edilmiş veya yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tahrip ve yok olma süreçlerinin nedenleri ve alınması gereken önlemler uzun yıllar değişik platformlarda tartışılmış, ancak etkin ve çözüm üreten sonuçlar alınamamıştır. Evrensel koruma söylemi ile bulunduğu çevrenin, sosyal, kültürel, ekonomik yaşamını yansıtan ve gelecek kuşaklara doğru ve doğrudan bilgi aktaran değerler bütünü olarak tanımlanan kırsal yerleşimler ve bu yerleşimlerde yer alan yapılar toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamını mekâna yansıtması nedeniyle belge değeri taşımaktadır. Bu bağlamda kültürel

mirasımızın önemli yerleşimlerinden biri olan Satala antik yerleşiminin bir bölümü üzerine kurulan Sadak Köyü'nden günümüze ulaşan tescilli ve tescilli önerilen yapıların kültür mirasımızı oluşturan somut örneklerden olarak değerlendirilmesi gereklidir.

Sadak Köyü'nü de içine alan III. derece arkeolojik sit alanı içerisindeki tescilli yapılar (Kale, köy camisi, köy içi mezarlığı, su kemeri ve hamam) ile tescilli önerilen yapıların (su deposu ve 2 çeşme) mimari özellikleri, malzeme ve malzeme kullanım teknikleri ile belgelenerek gelecek kuşaklara aktararak yaşatılması amaçlanmalıdır. Sadak Köyü'nde yer alan tescilli yapıların özgün ve günümüz işlevlerine bakıldığında tek fonksiyonlu özgün veya kullanılmayan (terk edilmiş, yıkılmış, yanmış) yapılar olduğu görülmektedir. Tescilli ve tescilli önerilen yapılar (Kale, hamam ve su kemerleri dışında) özgün kullanımını devam ettirmektedir. Bu yapılardan cami de 12 Ocak 2012'deki yangına kadar ve yenilenme sonrasında da işlevini sürdürmüştür.

Tescilli veya tescilli önerilen yapılarda plan ve malzeme açısından zaman içerisinde değişiklikler yapılmıştır. Bu yapıların ve çevrelerinin sağlıklı bir şekilde korunması için hazırlanmış olan KAİP'e bağlı kalınarak yapılacak belgeleme ve tescilleme çalışmalarının ardından envanterlerinin hazırlanması gerekmektedir. Sadak Köyü'nün sahip olduğu kültür değerlerinin yaşatılmasında Kelkit Belediyesi'nin de destekleriyle tescilli ve tescilli önerilen yapıların rölöve-restitüsyon çalışmalarını takiben restorasyonları gerçekleştirilmelidir. Su kemerlerinin onarımı için Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün Trabzon KTVKKB'na göndermiş olduğu 15.09.2006 tarih ve 973 sayılı yazı ile Trabzon KTVKKB 31.10.2006 tarih ve 853 sayılı yazısı ile rölöve projelerinin hazırlanması kararını almış, ancak rölöve ve restorasyon projeleri henüz hazırlanmamıştır.

III. derece arkeolojik sit alanı içerisindeki kalan Kale surları, su kemeri, cami, hamam ve mezarlıktan oluşan 5 tescilli yapı ile 1 su deposu ve 2 çeşme oluşan tescilli önerilen 3 yapının bulunduğu alanda geleneksel doku büyük

ölçüde yok olmuştur. Az sayıda olmakla birlikte Kale surları içerisinde yapı izleri görülmektedir. Tescilli ya da tescilli önerilen yapıların, yandı-ğı (cami), herhangi bir nedenle toprak altında (Kale, hamam) kaldığı alanlarda olumsuz bir görünüm sergileyecek yapılaşmalara izin verilmemelidir.

Tarihi dokunun korunması amaçlı hazırlanan KAİP, geleneksel özellik gösteren ev-sokak ve tarihi doku-çevre ilişkisini muhafaza edilecek şekilde hazırlanmıştır. Bu bağlamda plana bağlı kalınarak yapılacak acil onarımlarda bu ilişki tarihi doku içerisinde aslına uygun olarak korunmalı, tescilli ve tescilli önerilen yapıların tavan, ocak, ocak nişi, merdiven ve korkulukları, saçak, baca vb. bölümlerinde -az da olsa- yer alan süsleme unsurları tekrar onarılmak üzere ele alınmalıdır. Bunlarla birlikte başta yanan cami ve öncelikli iş olarak toprak altından çıkarılması gereken hamam ile çökmek üzere olan su kemerlerinin onarımlarında kullanılacak malzemelerin aslına uygun seçilmesi ve uygun teknikle kullanılması gerekmektedir. Sadak Köyü ile Sökmen Köyleri arasındaki Sadak Deresi üzerine yapılacak Sadak Barajı'nın inşası için Sadak antik kentinden götürülen taş blokların Müze Müdürlüğü denetiminde antik kentin surlarının bulunduğu alana taşınması gerektiğine dair; Trabzon KTVKKB, 25.05.2011 tarih ve 3439 sayılı bir karar almıştır. KAİP ile tarihi yapıların bulunduğu dokuya yakın veya doku içerisinde inşa edilen yeni binaların tarihi dokuya sahip yapıların kat sayılarına, cephe düzenine, pencere, kapı, balkon vb. açıklıklardaki biçim ve ölçülerine, çatı formlarına, sokak numaralarına, kullanılan malzeme ve tekniğine uygun olmalarına dikkat edilmelidir. Tarihi doku içerisinde yeni yapılaşmaya izin verilmemeli ve bu dokuya aykırı yapılacak yeni yapıların inşası durdurulmalı veya yeni yapılaşmaya (Mardin, Kastamonu, Sinop, Ankara kale içi vb. yerleşimlerde olduğu gibi) bu doku dışında inşa izin verilmelidir. Cami ve hamamda olduğu gibi herhangi bir tescilli yapının yıkılması, yanması ya da toprak altında kalması vb. nedeniyle yeniden yapılması istendiğinde; koruma altına alınmış

geleneksel dokuya sahip yapı örneklerinde var olan biçim, ölçü, malzeme, yapım tekniği, kat yüksekliği, çatı malzeme ve biçimine, merdiven, dolap vb. iç mekân elemanlarının biçim, ölçü ve malzemeleri ile süslemelerine uygunluğu sağlanmalıdır. Yeniden yapılması istenilen konutların geleneksel dokuya uygunluğunun sağlanması yanında; Trabzon KTVKKBK'nun vermiş olduğu geçiş dönemi yapılanma koşulları ile ilgili karar mahiyetindeki raporda belirtilen açıklamaların dikkate alınması gerekmektedir.

1970'lerden itibaren arkeolojik sit alanlarında, Satala antik kentinin bir bölümü üzerine kurulan Sadak Köyü'nde olduğu gibi bilinçli bir koruma yaklaşımının başladığı söylenebilir. Sadak Köyü'nde farklı işlevlere sahip 5 yapının tescil edilmiş olmasına karşın, hayvancılık ve tarımsal alandaki gelişmelere koşut olarak köyde gerçekleşen göçlerin yerleşim ve yapılar üzerinde olumsuz etkileri olduğu da görülmektedir. Tescile değer konut örneğine sahip olmayan Sadak Köyü konutları, bölgenin III. derece arkeolojik sit sahası olması nedeniyle -sahiplerinin yıkılması beklentisiyle- boş bırakılmakta veya herhangi bir nedenle yıkıldığında buldukları alanlar, çöküntü bölgelerine dönüşmektedir. İmar rantı, modern mekân talebi ve özellikle yukarıda belirttiğimiz üzere bölgenin III. derece arkeolojik sit sahası olması Sadak konutlarının yok oluşunun diğer nedenleridir. Söz konusu yok oluş süreci tarihi dokunun konumuna, köy bütünü ile ilişkisine ve köyün gelişme baskısı gibi nedenlere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Köyde tarihi dokuyu içeren alanların ve var olan konut yapılarının dış etkenlerden olumsuz etkilenmesini engelleyecek tedbirlerin alınması gerekmektedir. Koruma kararlarında en uygun yolun yapının kullanılması olduğu düşüncesiyle cami, çeşme ve hamamın kullanıcı gereksinimlerini karşılayacak, geleneksel ve çağdaş yaşam koşullarına yanıt verecek, yaşanılabilir ve sağlıklı konuma getirilmesi sağlanmalıdır.

Erzurum ve Trabzon KTVKKBK'nun kararları doğrultusunda III. derece arkeolojik sit alanı olarak ilan edilen alanın, köy yerleşiminde cami, hamam, mezarlık ve çeşmenin kapladığı

bölge I. derece ve kaleden kalma surların bulunduğu alan ise II. derece arkeolojik sit alanı olacak biçimde yeniden karara bağlanmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Alan içerisinde bulunan tescilli ve tescili tarafımızdan önerilen yapıların hiç birinde koruma önemi bulunmamaktadır. Bu nedenle Trabzon KVK-BK tarafından alanda yer alan yapıların korunmasına yönelik kararlar alınmalıdır. Alanda sit sınırlarının algılanmasını sağlayacak ve ziyaretçileri alandaki yapı kalıntılarına yönlendirecek -niteliksiz iki levha hariç- bilgilendirme ya da yönlendirme levhaları bulunmamaktadır. Bu durum alana gelen ziyaretçilerine sadece su kemeri ile hamam, cami ve çeşmeyi ziyaret ederek alanı terk etmektedir. Su kemerine ulaşım Sadak Deresi ile köyü bağlayan bir yol ile ikiye bölünmüştür. Sürekli taşıt trafiğine maruz kalan alanın çevresinde bir koruma şeridi bulunmamaktadır. Alanda otlatılan sürülerin engellenmesi için koruma alanı çevresinin tel vb. örgü ile çevrilmesi gerekmektedir. Hatta ilgili kurum tarafından gerekirse sit alanları girişine bir bekçi kulübesi yapılarak görevli tayin edilmelidir. Günümüzde kişi mülkiyetinde olan ve halen tarla olarak kullanılan su kemerlerinin bulunduğu alana giriş, yol bağlantısının kurulduğu noktadan sağlanmalıdır. Bu alanda bir giriş kapısının inşa edilmesi ve girişlerin bu kapıdan verilmesi gerekmektedir. Surların ve Satala antik kent kalesinin bulunduğu alan için de benzer uygulamalar gerçekleştirilmelidir. Su kemerlerine giden yol üzerinde yer alan ve Satala antik kentini belirtir levha üzerindeki bilgilerin genişletilerek Sadak Köyü'nün Kelkit Yolu üzerindeki girişine konmasının daha yönlendirici olacağı düşünülmektedir. Satala antik kenti yönlendirme levhalarının sayısının (surların yakınına bir adet daha) konularak çoğaltılması (bugün iki adettir) uygun olacaktır.

Gelecekte bölgenin ziyaretçi sayısında artış olabileceği düşünülerek bilet satış, danışma, wc. gibi birimleri içeren yeni bir yapı, Sadak Deresi'ne giden yol kenarına, demonte/geri dönüşümü mümkün elemanlarla, zemine zarar vermeden yüksek bir platform üzerinde ve içinde

bulunacağı sit alanının tarihsel değerine uygun bir mimariyle oluşturulmalıdır. Bir açık hava müzesi gibi düşünülmesi gereken Satala sit alanında ziyaretçiler için ayrıca bir dolaşım yolu da tanımlanmalıdır. Alanda nispeten sağlam olarak tanımlanabilecek yapılar içerisinde gösterebilecek hamamda kazı çalışmalarını takiben, rölöve ve restorasyon projelerinin hazırlanması ve yapının ivedilikle onarılması gerekmektedir. Ayrıca hamamın da bulunduğu bu alanın III. derece arkeolojik sit durumundan I. derece arkeolojik sit alanı durumuna sokulması; hamamın kendi işlevinde veya antik Satala kentini tanıtır sergi salonu olarak yeniden işlevlendirilmesini gerekli kılacaktır. Tescilli yapılardan caminin restorasyonu, özgününe uygun tekrar inşası, duvarlarından kalan bölümlerinin de yıkılarak yeniden inşası, tescilden düşürülerek yerine günümüz cami mimarisine uygun bir cami yapılması veya başka bir öneri ile değerlendirilmesine ilişkin Trabzon KTVKKB tarafından kararlar alınmalıdır. Caminin özgün planına uygun olarak yeniden inşa edilmesi durumunda cami, çeşme, hamam ve mezarlığın bulunduğu bölge tarihi dokuyu yansıtabilen tek bölge olarak köy içerisinde yerini alacaktır. Çeşme için ise ivedilikle tescil kararı çıkarılmalıdır.

II. derece arkeolojik sit sahası olarak belirtilmesi gerekli parsel 996'daki surların bulunduğu ve günümüzde şahısların elinde tarla olarak kullanılan alan öncelikle kamulaştırılmalı, yapılacak kazılarla kale planı okunabilir duruma getirilmelidir. Günümüzde değişik bitki türlerinin istila ettiği alanda, yıkılmış surların kalıntıları ve diğer mimari parçalar tel örgü ile çevrilmelidir. Bu çalışmalar kale alanının temizlenmesini gündeme getireceğinden; sonradan yapılacak kazı çalışmalarını da kolaylaştıracaktır. Ayrıca kale alanında ve çevresinde yapılacak düzenleme bölgenin turizm hareketliliğinin artmasına önemli katkılar sağlayacaktır. Trabzon KTVKKB'nun aldığı kararların tetkikinden kale alanının düzenlenmesi, korunması ve restorasyonu gibi konularda herhangi bir çalışmayla karşılaşmamıştır. Hogarth ve Yorke isimli tarihçiler ile Taylor, Cumont ve Cumont, Bryer ve Win-

field, Lighthfood isimli araştırmacıların yapmış olduğu yüzey araştırmaları dışında, 1974'de en geniş araştırmayı yapan Biliotti de dikkate alınarak Kale'de herhangi bir kazı çalışması yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu alanda sorun olan konulardan biri de kale çevresinde oluşmaya başlayan çarpık yapılaşmadır. Bu olumsuzluklara ve her türlü korumadan uzak olmasına karşın kale alanının köy yerleşimi içerisinde yer alması ve bu sayede yörede süren kaçak kazı ve yağmalamalardan etkilenmiyor olması sevindiricidir. Ayrıca alanda bilimsel kazı çalışmaları başlatılıncaya kadar, ivedilikli temizlik çalışması yapılarak alanın ziyaretçilerin hizmetine açılmasında ve üzerinde tarım yapılmamasında da yarar görülmektedir. Kale alanında bir an önce kazı çalışmalarının başlatılması, çıkarılacak olan yapıların restore edilmesi, kamulaştırma işlemlerinin gerçekleştirilmesi sadece kale alanına değil bulunduğu bölgeye ve hatta Kelkit İlçesi'ne de yeni bir çehre kazandıracaktır.

Sadak Köyü içerisindeki tescilli ve tescile değer yapıların korunması ve onarımı için öncelikle bölge halkının bilinçlendirilmesi, sahip oldukları değerlerin fark ettirilmesi sağlanmalıdır. Tescilli ve tescile değer yapıların onarımında karşılaşılan mali ve yasal sorunların bölge ölçeğinde devlet eliyle çözümlenmesi yoluna gidilmelidir. Tescilli yapıların onarımındaki harcamaların, geri dönüşümünün sağlanması için işlevsel değişiklikler önerilmelidir. Tarihi yapıların yok olması ve fiziki dokularının bozulmasının önüne geçilmesi için Sadak Köyü örneğinde olduğu KAİP'e sahip olmayan bölgelerimizde de bu tip imar planlarının bir an önce yapılması gerekmektedir. Tarihi doku alanlarında yapılması zorunlu olan başta KAİP, restorasyon, belgeleme gibi çalışmalarda halkın yerel yönetimler tarafından bilinçlendirilmesi, yapılacak işin neden ve sonuçları hakkında bilgi verilmesi tarihi mirasımızın yaşatılması için kaçınılmaz bir gerçektir. Koruma altına alınan alanlar ve tescilli yapılar ile tescili tarafımızdan önerilen 3 yapı dâhil, belgelendirme aşamaları gerçekleştirilmeli, sağlamlaştırma, ve onarım çalışmaları başlatılmalıdır. Bu tip bir çalışmada

üniversitelerin ilgili bölümlerinde çalışan bilim adamlarından destek alınarak Sadak Köyü'nde korunması gerekli kültür varlıkları üzerine envanterler hazırlanmalı ve kitap haline getirilip bilim dünyasına sunulmalıdır. Sadak Köyü'nde korunması önerilen kültür varlıklarına ilişkin olarak gerçekleştirilecek arşiv çalışması sonrasında yapıların restore edilerek özgün yapısına dönüştürülmesi sağlanmalıdır. Öte yandan koruma kararlarının yürütülmesinde yaşanan sorunlar korunması gerekli kültür varlıkları olarak kabul edilen bu yapıların yıpranma ve yok olma sürecini hızlandırmaktadır. Bu nedenle Sadak Köyü'nde ve ülkemizde koruma amaçlı imar planı olmayan bölgelerimizde de bu tip planların bir an önce hazırlanması ve uygulamanın yapılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946). *Historie d'Arménie Les Origines du X. Siecleau, VI*, p. 2, 26, Paris.
- Adontz, N. (1970). *Armenia in the Period of Justinian the Political Conditions Based on the Naxarar System*, Translated With Partial Revisions A Bibliographical Note and Appendices By N.G. Garsian, p. 62, Lisbon.
- Akagün, G.U. (1980). *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi Eserleri*, s. 1-3, 74, 78, 80, İstanbul.
- Akagün, G.U. (1991). "Gümüşhane'nin Tarihçesi ve Turistik Değerleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 26, 44, 143, Ankara.
- Akşit, O. (1970). *Roma İmparatorluk Tarihi* (MS 193-395), s. 181, İstanbul.
- Anonim, (1869). *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, Vilayet Matbaası Yayınları, s. 141, Trabzon.
- Anonim, (1904). *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, Vilayet Matbaası Yayınları, s. 119-120, Trabzon.
- Anonim, (1970). *Gümüşhane, Türk Ansiklopedisi* Cilt 8, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 165-166, Ankara.
- Anonim, (1982). "Gümüşhane", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 5, s. 3215-3219, İstanbul.
- Anonim, (1997). *Sayılarla Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, s. 11-12, İstanbul.
- Aru, K. (1949). *Türk Hamamları Etüdü*, s. 32-40, İstanbul.
- Belli, O. (1982). *Urartular, Anadolu Uygarlıkları* 1, s. 141, 146, İstanbul.
- Bryer, A. and Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monument and Topography of the Pontus*, p. 8, 12-14, 33, 300, Washington.
- Çiğdem, S. (2002). *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, s. 13-17, 23-25, 46-51, Gümüşhane.
- Çiğdem, S., Özkan, H. ve Yurttaş, H. (2004). "2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleri Yüze Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 167-168, Ankara. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/21_arastirma_2.pdf (Erişim tarihi:15.11.2013).
- Çiğdem, S., Özkan, H., Yurttaş, H. ve Öztürk, N. (2005). "2003 Yılı Gümüşhane Yüze Araştırması", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 285-299, Ankara. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/24_arastirma_1.pdf (Erişim tarihi:15.11.2013).
- Çiğdem, S., Özkan, H., Yurttaş, H. ve Öztürk, N. (2006). "2004 Yılı Gümüşhane Yüze Araştırması", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 58, Ankara. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/23_arastirma_2.pdf (Erişim tarihi:15.11.2013).
- Çiğdem, S., Özkan, H., Yurttaş, H. ve Öztürk, N. (2007). "2005 Yılı Gümüşhane Yüze Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 1, s. 501-512, Ankara. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/24_arastirma_1.pdf (Erişim tarihi:15.11.2013).
- Çiğdem, S. (2008). *Gümüşhane Bölgesi Tarih ve Arkeolojik Araştırmaları*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, s. 27, 46-47, 76-78, 81-84, Gümüşhane.
- Crow, J. and Bryer A. (1997). *Survey in Trabzon and Gümüşhane Vilayets*, Turkey 1992-1994, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 51, p. 283-289. <http://colchianstudies.files.wordpress.com/2010/04/42-brayer-1997-survey-in-trabzon-and-gumushane.pdf> (Erişim tarihi:12.12.2013).

- Cumont, F. and Cumont, E. (1906). *Voyage d'exploration archéologique dans la Pont et la Petit Armenia*, Studio Pontica, p. 307, 343-350, Brussels.
- Dayan, E. (1991). "Kelkit Çayı Vadisinin Oluşumu ve Gelişimi", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s 260-264, Ankara.
- Dikmen, Ç. B. ve Toruk, F. Arşivi
- Doğanay, S. (2001). *Gümüşhane Şehir Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 1-4, Erzurum.
- Eyice, S. (1960). "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi Cilt 11*, s. 108-116, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- French, D.H. (1982). *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, AS 32, p. 6.
- French, D.H. and Summery J.R. (1987). *Four Latin Inscriptions from Satala*, Anatolian Studies, Vol. 37 (1987), pp. 17-22, British Institute at Ankara, Ankara
- French, D.H. (1988). *Roman Roads and Milestones of Asia Minor* Fascicule 2, an Interim Catalogue of Milestones, p. 145, Oxford.
- French, D.H. (1994). *The Roman and Byzantine Army in the East*, Legion III Gallic (Ed: Dobrowa), p. 44-45, Krakow.
- Gattinger, T.E. (1962). *1/500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası Trabzon Paftası*, M.T.A Yayınları, Ankara.
- Gibbon, E. (1987). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi*, (Çeviren: A Baltacıoğlu), s. 345, İstanbul.
- Glück, H. (1927). "İslam Hamamının Menşei ve Tekâmülü", *Türk Yurdu*, Cilt 5, s. 269-279, İstanbul.
- Gregory S. (1996). *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, Vol. 2, p. 39, 42, Amsterdam.
- Gümüşhane İl Halk Kütüphanesi Arşivi, <http://www.gumushanekutup.gov.tr/> (Erişim tarihi:03.02.2014).
- Gümüşhane Kültür Turizm Müdürlüğü Web Sitesi <http://www.gumushanekulturturizm.gov.tr/> (Erişim tarihi: 07.12.2015)
- Gümüşhane Valiliği Web Sayfası <http://www.gumushane.gov.tr/cesmeler> (Erişim tarihi: 03.02.2014)
- Haciahmetoğlu, İ. (2007). *Gümüşhane İl Merkezindeki Türk İslam Devri Mimari Eserleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 13, 57-60, 77-88, 117-135, Ankara.
- Honigman, E. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Tercüme: F.İşiltan), İstanbul: İÜEF Yayınları, s. 5, 50-51, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eski Batı Tarihi 1*, 64, Ankara.
- Kelkit Belediye Arşivi <http://www.kelkit.bel.tr/> (Erişim tarihi:03.02.2014).
- Kırzoğlu, F. (1991). "Osmanlı Tapu Tahrir ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boyu/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümler Örnekler", *Geçmişten Günümüze Gümüşhane Sempozyumu (Bildiri Kitabı)*, s. 69, 70, Ankara.
- Klinghardt, K. (1927). *Türkische Bäder*, p. 70-81, Stuttgart.
- Lehmann-Haupt, C.F. (1988). *Armenien Einst und Jetzt Band 11/2*, p. 700-800, Hildesheim Zürich-New York.
- Lightfoot, C. (1990). "Satala Yüzey Araştırması, VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı", Cilt 1, s: 299-311, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Lightfoot, C. (1992). "Satala Yüzey Araştırması, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı", Cilt 1, s: 289-304, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Lightfoot, C. (1998). *Survey, Work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey*, Ancient Anatolia Fifty Year Work by the British Institute of Archaeology at Ankara (Ed: R. Matthews), p.277, 302, London.
- Mitfort, T.B. (1974). "Some Inscriptions from the Cappadocia limes", *Journal of Roman Studies*, Sayı: 64, s. 161, 165-167, 227-239.
- Mitfort, T.B. (1974a). "Biliotti's excavations at Satala", *Anatolian Studies*, Sayı 24, s. 7, 225-244.
- Mitfort, T.B. (1997). *The Euphrates frontier in Cappadocia*. Studien zu den Militärgrenzen Roms 2. Vortrage des 10. Internationalen Li-

- meskongresses in Germania Inferior, p. 503, Germany.
- Mitfort, T.B. (1998). "The Roman Frontier in Cappadocia Lines", *Ancient Anatolia*, p. 265-268, London.
- Ostrogorsky, G. (1986). *Bizans Devleti Tarihi* (Çeviren: F. Işıltan), p. 194, Ankara.
- Önge, Y. (1978). *Anadolu'da XII- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 9-12, 19-28, 53-55, 63-66, 95-96, Ankara.
- Önge, Y. (1988). "Türk Hamamlarının Planlanması ve Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Mimari Kompozisyon Özellikleri", *Mimar Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 407-412, İstanbul.
- Önge, Y. (1997). *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 11-33, 37-41, Ankara.
- Özer, R. (1991). "Gümüşhane ve Çevresinde Kırsal Yerleşimlerin Başlıca Coğrafi Sorunları ve Çözüm Yolları", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 314, Ankara.
- Procopius, (1914). *History of Wars*, The Anecdota or Secret History, on Buildings. Vol. 7, p. 2-5, Loeb Classical Library. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, London.
- Ramsey, W. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev: M. Pektaş), 56, İstanbul.
- Russel, J.R. (1987). *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard Iranian Studies, 5 p. 249. Cambridge Massachusetts
- Satala Köyü ile ilgili Görseller <https://www.google.com.tr> (Erişim tarihi: 07.12.2015)
- Sagona A. and Sagona C. (2004). *Archaeology at The North-East Anatolian Frontier 1 An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, 161, 237, 238, Paris.
- San, Ö. (1987). *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, s. 76, Ankara.
- Strabon, (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: Kitap XII-XIII-XIV* (Çev: A. Pekman), Arkeoloji Sanat Yayınları, 21-32, İstanbul.
- Tabban, A. (1980). *Kentlerin Jeolojisi ve Deprem Durumu*, s. 158, Ankara.
- Taylor J.G. (1868). *Journal of a Tour in Armenia Kurdistan and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in the Dersim Dag*, Journal of the Royal Geographical Society 38, p. 289
- Tournefort, J. (1717). *Relation d'un Voyage du levant*, fait par ordre du Roy II, p. 422, Paris.
- Tozlu, S. (1991). "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 101- 112, Ankara.
- Trabzon KTVKKBK Kararları
- Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, s. 139-140, 273, İstanbul.
- Tuncel M. (1996). "Gümüşhane", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 273, 276, İstanbul.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 51, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1986). *Osmanlı Tarihi*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 271, Ankara.
- Ülgen, A.S. (1950). "Hamam", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 174-177, İstanbul.
- Yorke, V.M. (1896). *A Journey in the Valley of the Upper Euphrates*, GJ 8/5, s. 306, 460-463, 467.
- Yorke, V.M. (1898). *Inscriptions from Eastern Asia Minor*, 306, 321, 322.
- Yurttaş, H. (2008). "Gümüşhane Kürtün'de Kültür Varlıkları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, 186, Erzurum.
- Yücel, Y. (2003). *I. Dünya Savaşı Döneminde Bayburt ve Gümüşhane'deki Ermeni Hareketleri ve Bu Yörelere Ruslar Tarafından İşgali*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 13-18, Van.
- Yüksel, M. (1997). *Gümüşhane Kitabeleri*, s. 224-227, İstanbul.
- www.kelkitcayı.com tarih 1 (Erişim tarihi: 11.10.2014).
- <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=247656> (Erişim tarihi: 19.05.2015).
- <http://koseninsesi.com/haber/upload/resimler/haber/camii.JPG> (Erişim tarihi: 11.10.2014).